

ГЕОГРАФІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 911.3 (477)(09)

КОСТРИЦЯ М. Ю.

УКРАЇНСЬКЕ ГЕОГРАФІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І МЕТОДОЛОГІЇ

Нові геополітичні реалії, що склалися в Україні після здобуття державної незалежності, активізували процеси духовного відродження. У цій, державного значення справі, важливе місце належить краєзнавству, яке сьогодні переживає справжній ренесанс. Координаційним центром краєзнавчого руху в державі з березня 1990 р. стала Всеукраїнська спілка краєзнавців, яку очолює академік П. Т. Тронько. Все ширше розгортається робота на місцях. У більшості областей і районів України створено регіональні осередки. Краєзнавчий рух, як і у 20-і роки, набув масового характеру.

Разом з тим, спостерігається певна невідповідність між масштабністю краєзнавства, як суспільного явища, та рівнем його наукового узагальнення. Еклектичне змішування означених функцій (сфер) призводить до того, що сучасне краєзнавство має вигляд досить суперечливого комплексу дисциплін, підходів, принципів та світоглядних орієнтацій. Здобуткам на широкому предметному полі, окреслюваному краєзнавством, водночас властиві невизначеність і своєрідна регламентованість, глобальність і локальність (факторіальність), умоглядність і акцентованість на широкому спектрі практичних питань, верхоглядство і ґрунтовність розроблень, професійність і відверте аматорство. Таке становище негативно відбивається на розвиткові всіх напрямів краєзнавства в Україні. У зв'язку з цим перед дослідниками постають невідкладні завдання подальшої наукової розробки загальної теорії краєзнавства, більш глибокого опрацювання теоретико-методичних засад окремих структурних елементів національного краєзнавства.

Виходячи з вищесказаного, нами зроблено спробу здійснити аксіоматичне узагальнення теоретичних засад географічного краєзнавства, тобто провести систематизацію наукових знань, за якими окремі теоретичні твердження приймаються за вихідні як аксіоми, а всі інші положення теорії виходять з них шляхом логічних міркувань-доведень. При цьому слід застерегти, що аксіоматизація є органічною лише для зрілих наукових теорій [1, 22–24]. Що ж стосується предмета нашої розмови, то зазначимо, що аксіоматизація теоретичних знань національного краєзнавства, взагалі, ще попереду.

Одним з принципових питань теорії, навколо якого протягом десятиріч не припиняються дискусії, є питання про зміст, об'єкт та предмет краєзнавства. Окремі вчені вважають краєзнавство “науковою дисципліною”, “методом дослідження”, інші – “дидактичним принципом”, “навчальним предметом”, “методом навчання і виховання” тощо. Подібна строкатість, з одного боку, свідчить про надзвичайну багатофункціональність краєзнавства, його важливу роль у різних сферах людської діяльності, з іншого, як зазначалось вище, про недостатню зрілість наукової теорії. Відбір найістотніших чинників аксіоматизації та їх типізація дозволили виокремити три основні функції краєзнавства.

Перша функція краєзнавства суто педагогічна. Вона визначає краєзнавство як метод, дидактичний принцип, за допомогою яких можна домагатися підвищення ефективності навчально-виховного процесу в освітніх закладах всіх типів, успішно опановувати основи наук, допомагати формувати практичні уміння і навички.

Друга функція визначає краєзнавство як пропедевтичний курс елементарної історії, географії, природознавства тощо. Цю функцію з 1993-го року виконує шкільний курс “Географія рідного краю”.

І, нарешті, **третя функція – наукова**. Вона визначає краєзнавство як складову частину тієї галузі науки, представником якої воно є (географія, історія, літературознавство тощо), з усіма притаманними для даних наук методами досліджень. Образно говорячи, наукове краєзнавство є живою тканиною географічної, історичної, філологічної та ін. наук, без якої ці науки не можуть існувати, так само, як вони не можуть існувати без основ теорії. Звідси зрозуміло, що теорія наукового краєзнавства органічно витікає з теорії тих наук, які репрезентують той чи інший напрямок краєзнавства. Зазначимо, що у даній статті йдеться насамперед про засади географічного наукового краєзнавства.

Методологічні засади національного краєзнавства розробляли декілька поколінь вчених, але найбільш фундаментальне відображення вони знайшли в працях видатних вчених епохи українського відродження початку ХХ ст. Зокрема, історичний аспект української державності всебічно обґрунтував М. С. Грушевський, етнічний – Ф. К. Вовк, територіально-географічний – С. Л. Рудницький. Зокрема, академік С. Л. Рудницький головною ознакою становлення української державності вважав географічний аспект, який ґрунтується на створенні самостійної, незалежної, суверенної держави за національним принципом. Національна територія, – за висловом вченого, – це головна основа нації. У передмові до “Короткої географії України він писав: *“Ми українці, земля, де живемо, зветься Україна, чи вона під Російською державою, чи під Австрійською, чи під Угорщиною. Бо хоч і ділять її кордони, хоч розірвана вона на шматки, але ж один народ, що її заселяє, з одною мовою, вдачею та звичаями. Та не тільки народ лічить українську територію в одну цілість. Україна також з нинішніх оглядів мусить бути вважена за виразно зазначену одноцільну територію серед інших територій Європи. Навіть серед незалежних держав мало таких, що могли б зрівнятись з українською такою географічною особливістю”* [2, 6]. Інші важливі основи нації, – за визначенням вченого, – це рідна питома культура, єдині історико-політичні традиції, питоми расові ознаки, власна мова – набирають реальної сили лише у зв’язку з територією. Ці хорологічні (просторові) підходи С. Л. Рудницького є вихідними аксіомами, вони визначають об’єкт наукового краєзнавства в цілому і географічного зокрема.

Найхарактернішими ознаками краєзнавства є його багатогалузевість, багатопроblemність. При цьому кожна з проблем має свою специфіку, яка впливає не стільки з особливостей досліджуваної території, скільки з особливостей даної проблеми. За таких умов у краєзнавстві часто втрачаються індивідуальні риси території, навіть при широкому висвітленні якоїсь із проблем. Це властиво практично всім галузевим напрямкам краєзнавства. Тому об’єктивно постає завдання вивести краєзнавство з вузьких галузевих рамок. Від цього вирає і саме краєзнавство і об’єкт вивчення – територія.

Інтегруючим знаменником, який може звести до єдиної системи усі різнопланові, різнопроблемні напрямки краєзнавства, є його національний характер. Така постановка питання органічно вписується в загальну концепцію державотворення.

У зв’язку з вищевикладеним, **національне краєзнавство нами розглядається як цілісна, динамічна, нерозривна і відкрита система, яка функціонує в світі тривимірних системних моделей: простір (географічне краєзнавство), час (історичне краєзнавство) та соціум (соціальне краєзнавство)**. Останнє є інтегруючою похідною активної соціальної функції людини і включає літературне, мистецьке, архітектурне, етнографічне, екологічне, релігійне краєзнавство [3, 7–10].

Об’єднуючим елементом національного краєзнавства є хорологічний елемент,

тобто територія, яка виступає не тільки як об'єкт дослідження, але й певною мірою є системоутворюючим чинником. Природа, населення, його господарська діяльність, історія, культура, освіта, мистецтво цікавлять дослідника у межах територіальних одиниць, виокремлених на основі фізико-географічних, історико-етнічних, адміністративних або інших критеріїв. При цьому перед дослідником постає завдання виявити сукупність ознак, найтипівіших для досліджуваної території. Таким чином, якщо брати в узагальненому вигляді, то основним об'єктом краєзнавства є суспільно-територіальний комплекс (СТК) певної території, який є сукупністю природних ресурсів, населених місць і природоперетворювальних об'єктів. СТК виступає одним із видів геосистем, які являють собою елементи структури і форми організації географічної оболонки [4, 3–4].

М. М. Паламарчук і О. М. Паламарчук цілком слушно відзначають, що СТК, як об'єкт вивчення, стверджує географічний характер краєзнавчих знань, але він не вичерпує їх. Крім знань про СТК, краєзнавство містить у собі знання історії, духовної і матеріальної культури населення певної території. Зв'язок між складовими елементами національної системи краєзнавства (за Я. І. Жупанським і В. П. Крулем) можна окреслити стилізованою ланкою “територія – час – людина” [5, 3–4].

На території України формується загальнодержавний СТК, який включає природно-територіальні, історико-територіальні й соціально-територіальні комплекси регіонів (Волинь, Полісся, Поділля, Слобожанщина, Гуцульщина та ін.). В основі об'єктів краєзнавства представлені локальні СТК на рівні поселень, низових адміністративних одиниць, з притаманними для них всіх структурних елементів суспільно-територіального комплексу держави.

На теоретичному рівні наукове географічне краєзнавство має найбільш спільні ознаки з країнознавством. Відмінність між ними полягає не в теорії, а в масштабах об'єкта території. Якщо країнознавство досліджує територію усїєї держави, то наукове краєзнавство обмежується лише територією її певної частини – окремих населених пунктів (хутір, село, селище, місто), адміністративно-територіальних одиниць, країв тощо. За образним визначенням В. П. Семенова-Тянь-Шанського “географія дивиться в телескоп, краєзнавство – в мікроскоп” [6, 255].

Краєзнавство є нижчим таксономічним елементом країнознавства і разом з останнім дозволяє відтворити цілісний образ України як держави з її виразною геополітичною “особистістю”, з її могутнім, своєрідним, дуже складним за структурою інтегральним потенціалом та його окремими компонентами: природно-ландшафтним, природно-ресурсним, трудовим, науково-технічним, виробничим, інтелектуальним тощо.

Безумовно, що більшість методів, які використовують у дослідженні країни, застосовують і в процесі дослідження її окремих територій нижчого таксономічного рівня. Вони багато в чому схожі і є загальнонауковими (історичними, географічними тощо). Хоча слід зазначити, що наукове краєзнавство має і свої власні, специфічні методи досліджень.

Провідною і невід'ємною ланкою національного краєзнавства є історичне краєзнавство, яке має давні традиції і на сучасному етапі у своєму розвитку набуває нових якісних і кількісних параметрів. Історичне краєзнавство є дійовим інструментарієм в реалізації вимог постанови Президії Національної Академії наук України щодо актуальності комплексних регіональних досліджень, вивчення яких в сучасних умовах зростає до рівня виняткової державної ваги. Як слушно зазначає голова Всеукраїнської спілки краєзнавців П.Т. Тронько, що “лише глибоке знання специфіки, шляхів історичного розвитку регіонів відкриває можливості для формування всебічно зваженої внутрішньої політики” [7, 99].

Варіанти оптимального поділу України на історико-етнографічні регіони

набувають особливої актуальності сьогодні, напередодні адміністративної реформи, коли над нами тяжіє знову сакраментальне: бути чи не бути, а звідси – яку ми хочемо бачити державу: унітарну чи федеральну?

Історико-етнографічні регіони існують не лише в уяві дослідників Вони існують об'єктивно і їх число коливається від 6 до 12. Хоча не завжди простежується чіткість у визначенні меж цих регіонів, а іноді вони накладаються один на одного. Наприклад Волинь і Полісся. Тому у багатьох випадках межі між етнографічними районами є досить умовними. Крім того, науково-технічний прогрес, масове поширення стандартизованих форм культури, а також процеси міжетнічної інтеграції згладжують етнографічні особливості окремих регіонів.

Добре це чи погано? Дехто вважає, що такі процеси сприяють консолідації нації. Проте логічніше бачити в них шлях до уніфікації, втрати самобутності, стирання індивідуальних рис особистості, а в результаті – до виродження нації. Що ж до консолідації, то їй перш за все сприятиме високий рівень національної самосвідомості громадян, який немислимий без любові до рідної землі, її народу, звичаїв і традицій своїх предків, і зокрема – регіональних рис культури.

Сьогодні, коли розірвано зв'язки поколінь, коли зруйновано моральні принципи, особливо гостро постає необхідність переосмислення позицій щодо традиційної культури. Ця необхідність диктується духовною потребою українського народу. Тому відродження регіональних традицій – одне з основоположних завдань відродження України. І у вирішенні цих важливих проблем роль наукового краєзнавства важко переоцінити.

Сьогодні національна краєзнавство вступило в епоху ренесансу. Нинішній краєзнавчий рух розгортається на благодатному фоні. На початку нового тисячоліття дослідники і літописці рідного краю отримали два важливих документи, котрі відкривають широку перспективу. Зокрема, Президент України Л. Д. Кучма 23.01.2001 року видав Указ “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху”, яким доручено Кабінету Міністрів України розробити і затвердити Програму розвитку краєзнавства до 2010 року. Другим документом – Розпорядженням Президента України від 19.10.2000 року “Про забезпечення комплексного розвитку малих мст України” Кабінету Міністрів України також доручено забезпечити за участю Національної академії наук України дослідження і видання енциклопедичної, багатотомної “Історії міст і сіл” у новій редакції.

На сучасному етапі в Україні успішно розвиваються всі основні організаційні форми краєзнавства: державне, яке концентрується навколо Інститутів історії і географії НАН України, музеїв, бібліотек, архівів; громадське, діяльність якого координують Українське географічне товариство (УГТ), Всеукраїнська спілка краєзнавців (ВСК), Товариство охорони природи та його осередки на місцях; вузівсько-шкільне, науково-методичне керівництво яким здійснюють науковці та численний загін педагогів-краєзнавців.

На початку ХХІ ст. наукове краєзнавство набуває конструктивних рис, пов'язаних з вирішенням важливих глобальних проблем розвитку держави. Головним з них є: участь у проведенні ефективної регіональної політики та адміністративно-територіальної реформи, перевидання з нових методологічних засад “Історії міст і сіл України”, збереження і відтворення генофонду нації, ліквідація наслідків Чорнобильської трагедії, пошук шляхів поліпшення якості життя та повноцінного життєзабезпечення населення, відтворення історико-географічної пам'яті народу, деідеологізація краєзнавчих досліджень, створення “Червоної книги” топонімів України та реалізація програми “Пам'ять втрачених сіл”, повернення в науковий обіг спадщини видатних дослідників і літописців рідного краю, чий імена були вилучені або замовчувалися тоталітарною системою, вивчення і популяризація

внеску вітчизняних учених, краєзнавців, мандрівників та зарубіжних дослідників України, раціональне використання природно-ресурсного потенціалу, удосконалення історико-географічного районування, розширення мережі природно-заповідного фонду тощо.

В основу модерної концепції розвитку національного краєзнавства взагалі і географічного зокрема доцільно покласти наступні критерії:

- пріоритет національних ідей при формуванні змісту, напрямів і завдань краєзнавчих досліджень;
- багатогалузевість і комплексність краєзнавчих досліджень;
- використання аксіом, закономірностей, законів, принципів тощо основ наук (історії, географії та ін.) в галузевих краєзнавчих дослідженнях;
- безперервність краєзнавчої освіти і виховання;
- застосування ІС-технологій [8, 82].

Виходячи з наведеного вище та керуючись Указом Президента України “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні, на нашу думку, слід покласти наступні пріоритети:

- продовжити розробку науково-теоретичних та методологічних основ національного краєзнавства;
- створити мережу кафедр краєзнавства в навчальних закладах освіти різних рівнів акредитації та забезпечити підготовку висококваліфікованих кадрів краєзнавців;
- розробити концепцію і комплексну цільову програму розвитку національного краєзнавства на період 2005–2025 років;
- посилити науково-дослідну роботу в галузі формування наукової програми “Краєзнавство”;
- за державної підтримки створити матеріально-технічні передумови для формування інфраструктури краєзнавства, служб зв’язку, інформації та сервісу, інших складових функціонування цієї галузі;
- з метою консолідації краєзнавчих сил розпочати підготовчу роботу щодо створення Краєзнавчої Академії України.

Реалізація цих завдань сприятиме подальшому розвитку всіх форм краєзнавства, підвищуватиме його роль і практичну участь у справі національно-культурного відродження України.

1. Пащенко В. М. Аксіоматичне узагальнення теорії природничої географії // VII з’їзд Українського географічного товариства: тези доповідей. – К., 1995. 2. Рудницький С. Л. Коротка географія України: Фізична географія. К.: Лан, 1910. 3. Докладніше див.: Костиця М. Ю. До питання про наукові засади, зміст і структуру національного краєзнавства // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали IV наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький–Ізяслав, 1994. 4. Паламарчук М. М., Паламарчук О. М. Теоретичні основи географічного краєзнавства і соціальне районування // Сучасний стан та перспективи вивчення географії рідного краю у школах: тези доповідей міжнарод. наук.-метод. семінару. – Харків, 1994. 5. Жупанський Я. І., Круль В. П. Роль і місце географічного краєзнавства у структурі національного краєзнавства // Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. – Житомир: Льонок, 1992. 6. Семенов Тянь-Шанський В. П. Район и страна. – М., 1928. 7. Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні духовності і культури. К.: Рідний край, 1994. 8. Костиця М. Ю. Всеукраїнська науково-практична конференція “Українське географічне краєзнавство: наукові засади, історія, постаті” // Укр. географічний журнал. – 2002. – № 1.

Current questions of geographical study of particular Ukrainian region, its theory and methods, determination of its content, objectively-subjective field, its problems and perspectives are lighted up.